

HOVSEP KURBANYAN'IN ROMANLARININ VE KATKIDA BULUNDUĞU ESERLERİN TÜRK KÜLTÜRÜ İÇİNDEKİ YERİ

THE PLACE OF HOVSEP KURBANYAN'S NOVELS AND CONTRIBUTED WORKS IN TURKISH CULTURE

Zehra HAMARAT YARDIMCI*

ÖZ: Türkçe yüzyıllar boyunca farklı alfabelerle yazılmış, ana dili farklı olan kişiler tarafından ortak iletişim dili olarak kullanılmıştır. Bu durum Türk dilinin zenginleşmesine ve Türkçe pek çok eserin yazılmasına imkân sağlamıştır. Osmanlı toplumu içinde özellikle Ermeniler hem ortak iletişim dili olarak Türkçeyi kendilerine has bir konuşma biçimiyle kullanmış hem de Türkçenin yazımında kendi alfabelerinin imkânlarından faydalanmışlardır. Bu makalede, Türkçenin yazılmasında belli bir dönem kullanılan Ermeni alfabesi üzerinde durulmuş ve Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan Hovsep Kurbanyan'ın eserleri ile makale sınırlandırılmıştır. Ermeni alfabesiyle Türkçe yazılan eserlerin Türk edebiyatı ve Türk dili için önemine, Türk kültürünü ve özellikle İstanbul folklorunu yansıtmadaki değerine dikkat çekmek amaçlanmış ve bu amaçla Hovsep Kurbanyan'ın yazdığı iki roman ve yazılmasına katkıda bulunduğu bir antoloji incelenmiştir. Hovsep Kurbanyan'ın yazmış olduğu *İki Kapu Yoldaşları* adlı üç ciltlik romanın ve Mihran Bidar Arabacıyan ile birlikte yazdıkları *Hayın Bir Adem* adlı iki ciltlik romanın hem sosyal tarih adına hem de İstanbul'un gündelik hayatı ve folkloru adına önemli veriler içerdiği sonucuna ulaşılmıştır. Mihran Bidar Arabacıyan'a ait olmakla birlikte Kurbanyan'ın, neşir noktasında katkı sağladığı *Hazine-yi Eşar* adlı antolojinin ise Ermeni aşuğların Türk dilini kullanmadaki üstün yeteneğini ortaya koyan değerli bir eser olduğu ve Türk halk edebiyatı için önemli veriler sunduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Ermeni harfleri ile Türkçe yazılan eserlerin ayrıntılı olarak incelenmesi Osmanlı toplumunun, İstanbul'un gündelik hayatının ve folklorunun, her şeyden önemlisi ise Türkçenin özel kullanımlarının ortaya çıkarılmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni harfli Türkçe, Hovsep Kurbanyan, Mihran Bidar Arabacıyan, aşuğ, Osmanlı kültürü.

ABSTRACT: Over the centuries, Turkish has been written in diverse alphabets and served as a lingua franca among people with various mother tongues, contributing to the language's enrichment and the creation of numerous Turkish works. In the Ottoman era, the Armenians notably used Turkish as a shared language, infusing it with their distinct vernacular and utilizing their own alphabets for writing. This article specifically delves into the use of the Armenian alphabet for transcribing Turkish during a particular period, focusing on the works of Hovsep Kurbanyan in the late Ottoman period. The article aims to underscore the significance of works inscribed in Turkish using the Armenian alphabet in Turkish literature and language. These pieces also hold importance in portraying Turkish culture, particularly the folklore of Istanbul. Analyzing two novels by Hovsep Kurbanyan, *İki Kapu Yoldaşları* spanning three

* Dr. Öğr. Üyesi-İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/İstanbul-zehra.hamarat@istanbul.edu.tr (Orcid: 0000-0002-2548-9602)

volumes, and *Hayin Bir Adem*, co-authored with Mihran Bidar Arabacıyan in two volumes, revealed valuable insights into Istanbul's social history, everyday life, and folklore. These works contribute significantly to understanding social history and the vivid portrayal of daily life and folklore in Istanbul. Additionally, the anthology *Hazine-yi Eşar* chiefly attributed to Mihran Bidar Arabacıyan but with Kurbanyan's contributions in publication, showcases the remarkable ability of Armenian aşuğs [minstrels] in using the Turkish language. This anthology provides essential insights into Turkish folk literature. Examining works inscribed in the Armeno-Turkish alphabet comprehensively will uncover the distinctive usage of Turkish by Istanbul's Armenian community, illuminating aspects of daily life, folklore, and the Turkish language within the Ottoman society, notably in Istanbul.

Keywords: Armeno-Turkish alphabet, Hovsep Kurbanyan, Mihran Bidar Arabacıyan, aşuğ, Ottoman culture.

Giriş

Türkçenin yazımında geçmişten günümüze Göktürk, Uygur, Arap, Latin alfabeleri başta olmak üzere pek çok alfabe kullanılmıştır. Kimi zaman Türkler kendi dillerinin yazımında çeşitli alfabeleri kullanmayı tercih etmiş; kimi zaman ise anadili farklı olan ama Türkçeyi kullanan toplumlar, Türkçeyi kendi alfabeleri ile yazmayı tercih etmişlerdir. Bu noktada Ermeni alfabesinin kullanımı dikkat çekicidir. Ermeni alfabesi uzun yıllar boyunca hem Kıpçak sahasında hem de Anadolu sahasında Türkçenin yazımında kullanılmıştır. Kıpçak sahasında Ermeni alfabesinin Kıpçak Türkleri tarafından kullanıldığı belirtilmekte,¹ Osmanlı döneminde ise genellikle Ermenilerin bu alfabeyle Türkçenin yazımında kullandıkları görülmektedir. Osmanlı döneminde hem telif hem tercüme olan yazılı ve matbu Ermeni harfli Türkçe eserlerin çeşitlendiğini söylemek mümkündür. Özellikle Fransız edebiyatından Türkçeye pek çok çeviri yapılmış, diğer taraftan hem telif eserler yazılmış hem de Arap harfleri ile Türkçe yazılan eserler Ermeni alfabesine aktarılmıştır.² Halk edebiyatı sahasında da önemli eserler üretildiği, özellikle Türkçe âşık tarzı şiir söyleyen Ermeni aşuğların³ yazdıkları/söyledikleri destanların, divani, koşma, semailerin, halk hikâyelerinin Ermeni alfabesi ile Türkçe yazıldığı görülmektedir.

Bütün bu eserlerin Türk edebiyatı içinde önemli üretimler olduğu ortadadır. Anadolu sahasında Osmanlı dönemini düşündüğümüzde Ermeni alfabesi ile Türkçe yazılan eserlerin öncelikli okuyucu kitlesinin Ermeniler olduğunu söyleyebiliriz. Ancak daha geniş bir perspektiften baktığımızda sadece Ermenilerin değil; bu alfabeyle ve Türkçeyi bilen hemen herkesin bu

¹ Kıpçak sahasında yazılan Ermeni harfli Türkçe metinlerin Kıpçaklar mı yoksa Ermeniler tarafından mı yazıldığı konusu ihtilafıdır. Sir Gerard Clauson başta olmak üzere bazı araştırmacılar bu metinleri yazanların çoğunlukla Kıpçaklar olduğunu söylerken Daşkeviç başta olmak üzere diğer araştırmacılar ise Ermeniler olduğuna değinmektedir. Bu konuyla ilgili bilgilerin aktarıldığı bir çalışma için bk. (Kasapoğlu Çengel, 2012: 21-22).

² Bu konuda pek çok örnek için Hasmik Stepanyan'ın hazırlamış olduğu bibliyografyaya bakılabilir (2005).

³ Âşık tarzı Türkçe şiirler söyleyen ve yazan Ermeni sanatkârlara "âşık" anlamında "aşuğ" adı verilmektedir.

eserlerin okuyucuları olduğu ortadadır.⁴ Ayrıca Ermeni harfli Türkçe eserlerin çoğu Osmanlı toplumu içinde ortak edebi birikime bağlı olarak üretilmiştir. Bu nedenle de Osmanlı toplumu içinde kültürel zenginliği yansıtan eserlerdir.

Tarih boyunca Türkler ve Ermeniler arasındaki kültürel alışverişlere ve etkilenmelere dikkat çeken çalışmalar bulunmaktadır.⁵ Bu makalenin amacı ise Ermeni harfleri ile Türkçe yazılan eserlerin içeriğinin; Osmanlı toplumunda birlikte yaşanan hayatı, insan ilişkilerini, inanç ortaklıklarını, ortak iletişim dilinin kalıp ifadelerini yansıttığını, Hovsep Kurbanyan'ın yazdığı ve yazılmasına katkıda bulunduğu eserlerden örneklerle ortaya koymaktır. Bu amaçla öncelikle iki roman içerdiği folklorik unsurlar bakımından ele alınmış; ardından aşuğların Türk dilini ve âşık tarzı edebiyatın unsurlarını kullanmadaki başarısını yansıtan örneklerle yer veren bir antoloji incelenmiştir. Söz konusu eserlerden yapılan aktarımlarda, anlam karışıklığı bulunmadığı sürece Ermeni harfli metindeki yazım tercihlerine bağlı kalınmıştır.

Hovsep Kurbanyan ve Mihran Bidar Arabacıyan

Makalede incelenen romanlardan *İki Kapu Yoldaşları* tamamen Hovsep Kurbanyan tarafından yazılmış, ancak Mihran Bidar Arabacıyan bu romanın yazılmasında yardımcı olmuştur; *Hayın Bir Adem* adlı roman ise Kurbanyan ve Arabacıyan tarafından ortak olarak yazılmıştır; *Hazine-yi Eşar* adlı antoloji ise Arabacıyan tarafından yazılmış, antolojinin neşri noktasında Kurbanyan'ın katkıları olmuştur. Bu nedenle Kurbanyanla birlikte Arabacıyan'ın hayatı ve edebi faaliyetleri de makalede ele alınan eserlerin anlaşılmasında önemlidir ve ikisinin de hayatı kısaca anlatılmıştır.

Hovsep Kurbanyan, 14 Mayıs 1847 yılında Beşiktaş'ta doğmuş ve ilk eğitimini Beşiktaş Ermeni Okulu'nda almıştır. Eğitimini tamamlamadan okuldan ayrılan Kurbanyan bir kunduracı yanına çırak olarak verilmiş (Pamukciyan IV, 2003: 286; Hamarat ve Akbaş, 2020: 29-30); ancak o, kunduracılık mesleğini icra etmemiştir. Kurbanyan hakkında bilgi veren eserlerde ve onunla ilgili hatıraları konu alan gazete yazılarında sıklıkla belirtildiğine göre o, İstanbul eğlence dünyası içinde gerçekleştirdiği çeşitli icralarla geçimini sağlamıştır. Kurbanyan'ın meddahlık yaptığı ve 19. yüzyılda yaşamış önemli meddahlar arasında olduğu belirtilmektedir (Nutku, ty: 40, 395; Ebüzziya Tevfik, 1317: 448; Kut, 1984: 72). Kurbanyan'ın aynı zamanda orta oyunu da oynadığı anlaşılmaktadır (Aktaş, 1941: 8; Ayverdi, 2010: 112; İrtem, 1999: 292). Bütün bu icralarla birlikte onun eğlence kültürü içinde asıl dikkat çekici yönü vantrilok olmasıdır. Sultan Abdülaziz ve Apraham Paşa gibi dönemin önemli kişileri huzurunda

⁴ Osmanlı döneminde Türk aydınların bazılarının Ermeni harflerini bildiğine hatta Ahmet Mithat Efendi ve Namık Kemal gibi aydınların Türkçenin yazımında Ermeni alfabesinin kullanımı ile ilgili görüşlerine dair bk. (Cankara, 2011).

⁵ Türk kültür ve edebiyatının Ermeni kültür ve edebiyatını etkilediğine dair araştırmalar için Fuat Köprülü (1989) ve Fikret Türkmen'in (1992) çalışmalarına bakılabilir.

gerçekleştirdiği vantrilok oyunları ile para kazanmış, insanları eğlendirmeyi ve güldürmeyi meslek haline getirmiştir (Hamarat ve Akbaş, 2010). Kurbanyan insanları eğlendirmekle birlikte genellikle trajik olayların konu edildiği romanlar da yazmıştır ki bu makalede onun yazdığı romanların Türk folkloru için önemine dikkat çekmek amaçlanmıştır.

Şemsettin Kutlu'nun "Dini dışında tümüyle Türkleşmiş bir Osmanlı efendisi" (1978: 289) dediği Kurbanyan'ın özellikleri şöyle tarif edilmektedir: Esmer, seyrek bıyıklı, orta boylu, zayıf ve güler yüzlü; eğlenmeyi ve içmeyi seven biri (Efe, ty: 153-154; Hamarat ve Akbaş, 2020: 34). Kurbanyan, Mayıs 1903 tarihinde, geçirdiği hastalık neticesinde Pera'daki evinde vefat etmiştir (Pamukciyan IV, 2003: 286; Kamer, 1903: 16).

Mihran Bidar Arabacıyan'ın hayatına baktığımızda ise onunla ilgili en ayrıntılı araştırmayı M. Sabri Koz'un yaptığını söyleyebiliriz. Koz, Bidari mahlasıyla âşık tarzı Türkçe şiirler söyleyen Arabacıyan'ın Ermeni harfli Türkçe telif ve çok sayıda tercüme romanı olduğuna, antolojiler hazırladığına ve aynı zamanda hem divan hem de âşık tarzı şiirler yazdığına değinmektedir (Koz, 1994: 227). Asıl adı Mihran Arabacıyan'dır ve kuyumculukla uğraşan bir aileye mensuptur. Dedesi kuyumcu Eğyasar Arabacıyan, babası da yine kuyumcu olan Nigoğos Arabacıyan'dır. Kapalıçarşı'daki Arabacıoğlu Sokağı'nın adı Arabacıyan ailesinden gelmektedir (Koz, 1994: 227). Mihran Bidar Arabacıyan, İstanbul'un saz ve söz mekânlarında adını duyurmuş, etkili olmuş bir sanatkârdır. Âşık tarzında yazdığı destanlarının basıldığı belirtilmektedir. Divan şiirine de ilgi duyan Arabacıyan, Fuzuli'nin bir gazeline nazire yazmıştır. Arabacıyan'ın hayal gücünün ve üslubunun kuvvetli olduğu, hece ve aruz veznini aynı derecede başarılı şekilde kullandığı belirtilmektedir (Koz, 1994: 227). Ayrıca onun *Binbir Gece Masalları*'nı Türkçeye çevirmiş olması da dikkat çekicidir (Koz, 1996: 26).

Bütün bu bilgiler Kurbanyan ve Arabacıyan'ın gerek telif gerekse tercüme eserleriyle Türk edebiyatı içinde önemli yerleri olduğunu ortaya koymaktadır.

1. İki Kapu Yoldaşları

İki Kapu Yoldaşları Yahod Hakku Adaletin Zahiri, 1885 yılında Asitane'de, Nişan Berberyan Matbaası'nda üç cilt olarak basılmıştır. Kitabın kapağında Hovsep Kurbanyan'ın adı yazar olarak Hovsep H. Kurban şeklinde kaydedilmiştir. Kurbanyan, romanın Dibace kısmında Mihran Bidar Arabacıyan'ın romanın yazılma sürecinde "manevi suretde yani kal u kalemi ile" (1885a: 2) yardımcı olduğunu belirtmektedir. Üç cilt halinde yazılan romanın ikinci cildi üzerine Pınar Karakılçık yüksek lisans tezi hazırlamış, romanın hem dil özellikleri hakkında bilgi vermiş hem de romanı belli bir transkripsiyon sistemi dahilinde neşretmiştir (2011).

Hovsep Kurbanyan'ın bu romanı İstanbul'un yakın dönem tarihi hakkında bilgi vermekte, özellikle 1870 yılında yaşanan Beyoğlu'ndaki

büyük yangının⁶ İstanbul'da yaşayanların hayatını nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Kurbanyan bu yangının yol açtığı facialardan bahsederken kimi zaman dipnotlarda romanda anlatılan olayların gerçekten yaşandığını şu şekilde ifade etmektedir:

“Balade vasf itdiyimiz vukuat masal nevinden olmayub, illa cidden vuku bulmuş bir madde olduğunu, rayelayn görenlerin ekserisi elyevm berhayat oldukları, hekâyemizi okuyan zatlere hasseten beyan ideriz.” (1885a: 69).

Kurbanyan'ın Beyoğlu yangınından ayrıntılı olarak bahsetmesi, yangının nerede başlayıp hangi sokaklara kadar ulaştığını, hangi binaların yandığını isimleri ile birlikte kaydetmesi, yangının nasıl başladığı ile ilgili halk arasında dolaşan rivayetleri aktarması dikkat çekicidir. Kurbanyan bütün bu bilgileri sadece romanın kurgusu gereği anlatmamış, “bizden sonra gelenlere dahi olabildiği kadar malûmat vermek” (1885a: 59) şeklinde bir açıklama yapmıştır. Böylece aslında romanının yakın dönem bir sosyal tarih örneği olacak şekilde bilinçli olarak yazıldığını ortaya koymuştur.

İki Kapu Yoldaşları İstanbul folkloru adına önemli bilgiler aktarmaktadır. İstanbul'un gündelik hayatı içinde Türkler, Ermeniler ve Rumlar başta olmak üzere farklı milletlere mensup bireyler arasındaki ilişki ağlarını ortaya koymakta ve İstanbul folklorunun bu noktada zenginliği ve çeşitliliği göze çarpmaktadır. Bununla ilgili dikkat çekici bir örnek İstanbul'da 19. yüzyıl yaşamı içinde sıklıkla karşımıza çıkan külhanbeyi diyebileceğimiz tipdir. Anne babası belli olmayan, sokaklarda yaşayan, hırsızlık yapan, özellikle kumar oynatılan yerlerden haraç alan ve Kurbanyan'ın ifadesiyle insanların “şerrine lanet” dedikleri bu kişiler hangi millete mensup olursa olsun İstanbul hayatı içinde aynı davranış kalıpları ve aynı giyim kuşam biçimleri ile karşımıza çıkmaktadır.⁷ Kurbanyan'ın bahsettiği bir diğer tip ise Batılılara özenen alafranga tipidir. Bu tipe mensup kişilerin kendi milletinden utanıp kılık kıyafeti ile Avrupalılara benzemeye çalıştığı anlatılmakta ve bu kişilerin fes yerine şapka giydiğinden bahsedilmektedir (1885b: 48).

Romanda dikkat çekici diğer bir nokta, halk inanışlarına dair bilgilerin verilmiş olmasıdır. İnsanlar sağ gözleri seyirdiğinde bugün de olduğu gibi bu durumu kötü bir şey yaşanacağına yormaktadır. Birisi hasta olduğunda papaz çağırılmakta ve papaz hastaya okumakta, hastanın bu şekilde şifa bulacağına inanılmaktadır. Ayrıca papazların “Anadol ilaçları” denilen ve halk tıbbında karşımıza çıkan bazı ilaçlarla insanlara şifa vermeye çalıştığını da görmekteyiz (1885a: 13, 75-76). Dikkat çeken bir diğer halk inanışı da Hıdrellez gecesi yıkanıldığında vücutta lekeler çıkacağı inanışıdır.⁸ Bu inanış romanda şu şekilde kendisine yer bulmuştur: “cebhesinde adeta hıdrellez nışanı gibi böyücek bir ben var idi...” (1885b: 142). Bütün bu örnekler

⁶ Bu yangını önemli belgelerden ve araştırmalardan hareketle, her yönüyle ortaya koyan bir çalışma için bk. (Keyvanoğlu, 2017).

⁷ Bu tipe mensup olan Nikoli adlı birinin ayrıntılı anlatımı için bk. (1885a: 145-146).

⁸ Böyle bir inanışa Sinop'ta rastlanmaktadır. Bk. (URL 1).

romanda, Ermeniler özelinde aktarılmış olsa da Müslümanların da aynı inançlara ve bu inançlara bağlı uygulamalara sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Halk inanışlarına dair bir diğer unsur olarak kadınların “canının selameti için” kilise ve ayazmaları ziyaret ettiğinden bahsedilmektedir (1885b: 49). Ayrıca Surp Haç yortusuna özel bir önem verildiği ve bu yortu esnasında Ermenilerin iki gün tatil yaptığı görülmektedir (1885b: 198). Azizlerin ise Hristiyanların hayatında özel bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. İnsanlar başlarına bir felaket geldiğinde yardımcı olması için azizlerin adını zikretmekte ve onlardan yardım istemektedir. Romanda böyle tehlikeli bir anda Aya Nikoli’den yardım istendiğini görmekteyiz (1885c: 106).

Kurbanyan’ın, içinde yaşadığı toplumun kültürüne son derece vakıf olduğu, birtakım efsaneleri ve inanışları ayrıntılı olarak aktarmasa da kullandığı ifadelerle işaret ettiği anlaşılmaktadır. Sabah yıldızından bahsederken “kervan kıran da denilen” (1885a: 28) şeklinde bir ifade kullanması okuyucuya sabah yıldızı ile ilgili hem bir efsaneyi hem de bu efsane sonucu ortaya çıktığı söylenen bir türküyü hatırlatmaktadır.⁹ Yine benzer şekilde şu ifadelerle Yusuf ve Züleyha anlatısına gönderme yapmaktadır: “... tıbkı tıbkıya Yusuf’ın Züleyha’ye itdiyi muamelesi gibi bir halde bulunmağıla iffet u insaniyet vazifesini noktası noktasına icra idebilmiş idi.” (1885b: 65).

İki Kapu Yoldaşları romanında özellikle Türkçenin kullanımına dikkat çekmek gerekmektedir. Kurbanyan’ın gerek bu romanı gerekse *Hayın Bir Adem* romanı İstanbul’da yaşayan Ermenilerin Türkçeyi kendilerine has söyleyiş şekilleri ile kullandıklarını göstermektedir. Belli kelimelerin kullanım şekilleri buna örnek verilebilir. Bugün uzaklaşmak şeklinde kullandığımız kelime romanda “uzaklanmak” (1885a: 52), gözleri dolmak ifadesi “gözleri doluklanmak” (1885a: 35), sessizlik için “susluk” (1885a: 76), Fransıza benzemek anlamında “Fransızlanmak” (1885a: 44), zengin olmak anlamında “zenginlenmek” (1885b: 64) ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca Türkçe atasözü ve deyimlerin, çeşitli argo ifadelerin de romanda sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. “Doğrular da ac ve eyrilerde tok olmaz.” (1885a: 49), “Hiçbir kimsenin akında karasında olmamak” (1885a: 78), “Kurt dumanlı hava arar” (1885a: 83), “İyi evlat babasına çıkar” (1885a: 96), “Çık çık eden nalçadır, iş bitiren akçedir” (1885a: 98), “Öksüz nerede gülmüştür?” (1885a: 19), “Ayağı altına karpuz kabuğu koymak” (1885b: 8),

⁹ Kervan kıran yıldızı efsanesinin pek çok çeşitlemesi vardır. Bu çeşitlemelerden birini Saim Sakaoğlu aktarmaktadır. Efsaneye göre kış mevsiminde yola çıkan bir kervan yolun uzaması ve şartların güçleşmesi ile oldukça zorlanır. Bir soğuktan bir harabeye sığınan ve sabah olmasını bekleyen kervandakiler gökte gördükleri bir yıldızı sabah yıldızı zannederek yola çıkar ancak yanıldıklarını anlarlar ve soğuktan donarak ölürler (Sakaoğlu, 1976: 148-150). Kervan kıran yıldızının başka bir çeşitlemesi ile birlikte “Havalanma telli turnam” dizesi ile başlayan türküsünü Yaşar Kemal aktarmaktadır (Göçceli, 1953: 801-803).

“Âlemi nasıl bilirsin kalbin gibi”¹⁰ (1885b: 27), “Kesgin hırsız mal sahibini asdırır” (1885b: 46), “İnsanın alacası içindedir” (1885b: 58), “Evdeki pazar çarsuya uyamadı” (1885c: 78) bu atasözü ve deyimlerden bazılarıdır.

Kurbanyan'ın bu romanında çokça argo ifadeye yer vermesine Karakılıç da dikkat çekmektedir (2011: 7-8). Kurbanyan, İstanbul'da kullanılan argo için özel bir bölüm açmıştır. Yirmi birinci faslın başlığı “Payitahdımızın Argo Lisani”dır. Bu argo ifadelerin İstanbul'un nerelerinde, kimler arasında konuşulduğu hakkında da bilgi vermiştir. Özellikle Beyoğlu'nda Paçavracılar Hanı bu konuda dikkat çekmektedir. Kurbanyan bu handan bahsederken burada yaşanan olumsuzlukların ve burada bulunan hırsız ve katillerin artık olmadığını, Sultan II. Abdülhamid'in buraları ıslah ettiğini de anlatmaktadır (1885b: 124-126; 128-129).

Kurbanyan, Paçavracı Hanı'nda bulunan ve İstanbul'un hırsız ve katillerinin geldiği kahvehaneden bahsederken aslında kahvehanelerdeki âşıklık geleneğine de değinmektedir. Ancak burası tasvip edilmeyen ve son derece kötü bir yer olduğu için geleneğe dair unsurların kötüleştiren görünümünü aktarmaktadır:

“Dayı Parnapas'ın tasvirinin ta karşısında, fena ve biçimsiz suretde cızılmış, esgi ve namdar Beyoğlu Ermeni kilisesi tulumbacılarının, reyisleri elinde kırbac olduğu halde azim bir tantana ile arkalarından koşarak yangına girdiklerini ve anın ittisalinde, Şirin Ferhad, Leyla ile Mecnun ve Kerem ile Aslı, aşık-ı sadıkların timsalleri divardan sarkıtılmış ve bu suretlerin ta üst tarafında dahi telleri kopmuş bozuk denilen bir nevi saz asılmış idi.” (1885b: 130-131).

Kurbanyan'ın anlamları ile birlikte vediği argo ifadelerden bazıları şunlardır: “Hayde Zeybek deyirmenin tufasını (saati çarp demek) vur amma sırkaşı (buçağı) kolla...” (1885b: 133), “Dengo (kör) o deyil amma baro gacesinin (İslam kadınının) tufasından (çalmak) bir şey anlayamadık...” (1885b: 135), “Adam bir şey olmadıki, tamam tufasını vuruyordum mariz (zaptiye) geldi ben de doğru pecize (eve) cızlam (kaçmak) etdim” (1885b: 135), “Hiçbir şey araklayamadın (çarpmak). Bir aynasız (kötü) deyirmen (saat) arakladım...” (1885b: 135), “Mantardır (yalan) dzo mangizde (para) aldı ama kerize (kumar) bayıldı.” (1885b: 135), “... Biz Nikoli ilen çayın (kızın) pecizinde piyiz (işret) kayıyoruduk (içmek) bu da pecizin karşısındaki tatoya (kahvehane) geldi, onda mangizleri bayıldı.” (1885b: 135), “... Bedik, sizin pecizden deniz görünür mi, (tütünün var mı demek) deyince...” (1885b: 135), “Merkum ‘Sabahdan beri sipsim (tütünü) yoğudu’ deyerek” (1885b: 136), “... Istradi be, taş tutmayor musun, (paran yok mı) deyu sual itdi.” (1885b: 136), “Akşam kerize bayıldım, şimdi yanımda bir madara dökmeden (kalb meci diye) başka mangizim yok, bana bir patakoz (çariyek meci diye) toka (ver) et, ne olur çoriz (hırsızlık) yaparsak veririm.” (1885b: 136), “... Papele (üç kâhad oyunu) çıkalım mı, dedi.” (1885b: 136), “... üçümüz de habezanıdık (ac ıdık) sonra Mariğonun esgi balamosunu (dosdunu) yakaladık,” (1885b: 136), “... biz de pangiyi

¹⁰ Bu atasözü aslında “kişiyi nasıl bilirsin, kendin gibi” şeklindedir (Aksu vd., 2022: 368).

çözdük (kaçdık).” (1885b: 136), “Dikizi kırık be, (kör demek) Nikoliyi dikiz edeyor musun (görüyor musun) dedi.” (1885b: 137), “Kimseye peniz (söylemek) etmeyesin dimekle, merkumdan ayrıldı.” (1885b: 137), “Sakın madaracılık (kalbazanlık) itmeyesin.” (1885b: 176).

Romanın konusu gereği aslında romanın tamamından, İstanbul’daki ticaret yerlerinin, bedestenlerinin nereler olduğu hakkında da bilgiler edinilmektedir. İstanbul’un Mesar Burnu, Yeniköy, İstinye gibi o dönem yazlık veya sahilhane olarak kullanılan yerlerinden; Beykoz Hünkar İskeleyi, Fırıldak çayırı gibi mesire yerlerinden; Beyoğlu’nda yapılan karnavaldan ve bu esnadaki çeşitli eğlencelerden, İstanbul’un batakhane ve kumarhane yerlerinden bahsedilmektedir. Ayrıca meyhanalardan de bahsedilmekte ve Galata’da Gümüş Halkalı adındaki bir meyhaneye değinilmektedir (1885c: 13).

Romanda dönemin önemli sazandelerinin adı da geçmektedir. Kemani Yahudi Kemal’den ve onun saz takımından bahsedilmektedir (1885b: 94), meşhur tamburi Osman Bey’in adı geçmektedir (1885b: 85).

2. Hayın Bir Adem: Hekâye-yi Garibe

Hovsep Kurbanyan’ın Mihran Bidar Arabacıyan ile birlikte yazdıkları iki ciltlik romandır. Bu roman 1887 yılında İstanbul’da Hovsep Kavafyan Matbaası’nda basılmıştır. 27 bölüm ve olayların sonuca bağlandığı Hatime kısmından oluşmaktadır. Romanın konusu ilahi adalettir ve herkesin ettiğini bulacağı roman boyunca tekrar etmektedir. İyilik edenlerin iyilik ve kötülük edenlerin kötülük bulacağı çeşitli ibret verici olaylarla anlatılmaktadır.

Romanın en dikkat çekici yanı dönemin kadın erkek ilişkilerini, ideal aile hayatını, toplumun kadına bakışını, dine karşı gençlerin gösterdiği ilgisizliğin yarattığı rahatsızlığı aktarmasıdır. Yazarlar bu konuda yeri geldikçe olay akışını kesip kendi fikirlerini kimi zaman bizzat şahit oldukları olaylardan da hareketle kaleme almışlardır. Bu noktada romanda yer alan dipnotlar önemlidir ve roman bu hâliyle adeta sosyal tarih örneğidir. Şu satırlar toplumun kadına bakışını, kadın ve erkeklerin ahlaki değerleri konusundaki ikiyüzlülük ve çelişkiyi yansıtmaktadır:

“Bedbahd kadıncıaz, papazın geleceğini ümüd itmediyine hakkı var idi, zira ekseri bu yolda olan günahkâr kadınlar, son demlerinde ansamimül bal tövbe ve istiğfar itmiş oldukları halde dahi, yine ezcan u dil arzu itdikleri teselliyat-ı ruhaniyeden mahrum bırakıldıkları gibi, hatda cenazelerinde bile bin dürlü müşkülât zuhur iderek ve bir çok imtina ile ancak bir papaz hazır bulunabilir.

[...]

Bu makule sefilelerden kilisanın teberrükât-ı ruhaniyesini ve alelhusus bahş-ı mağfiret olur deyu umuden iman idilegelen nan-ı mukaddesi esirgemek, egerçi bir mücazat, ve yahod o gibi suy-i hallerin def u refi için digerlerine bir ibret olmak niyeti ile men olunmakda ise, ol vakıt işbu mücazat-ı maneviyenin müsavat üzre, yani erkekler hakkında dahi icra olunması lazım gelir iken öyle olmayıb, bilakis erkekler müstesna tutulmakda dırlar ki, bu ise hakk u adaletin haricinde bir hal dır. Farz idelim ki, namussız ve ahlaki bozuk kadınlar için teselliyat-ı ruhaniyenin meni

hususı, merhumelerin ıslah-ı hal itmelerine bir medar, ve yahod müessir bir tedbir, ve daha doğrusu manevi, yani ruh hastalığına bir ilac itihaz olunmuş olsun, fakat bu günki gün bir çok tecrübeler ile mezkûr ilacın kâriger olmasını anlaşılmıştır, zira esef-i derun ile söyleriz ki, bundan kırk elli sene akdem milletimizde ol makule ahlakı bozuk kadınlar pek nadir bulunur iken, şimdi ise işbu suy-i ahvalin gereyi gibi meydan aldığı görülmektedir, imdi demek olur ki tertib idilen bu ilac deyişilmeli, başka mualice tetib olunmalı, yani suy-i ahlake sebebiyet viren mevadd-ı muzirre meydandan kaldırılmalıdır ki, anler dahi akl-ı kasirimizce, cehalet, sefahet, hodpesendlik, bihadd u payan ve minasibetsiz serbesiyet, fıkdan-ı muhabet ve kanaatsızlık gibi bir takım ahval-i namerziyeden ibaret şeylerdir, ve bunların def-i çaresi ise, vaz, nasihat, hüsnü ibret, ve başlıca teselliyat-ı ruhaniye dir ki, bunlar mahza ruhani pederlerimizden vezife-yi mukaddeseleri iktizasındandır (1887b: 252-255).

Yine şu ifadeler de kadınlara bakışı yansıtmaktadır: “familya kısmı, gice kararlığında bile, bir erkeyin refakatında bulunduğu halde, adeta elinde fener var gibi, kenduyi bir derece suyi zanne karşı müdafaa idebilir.” (1887b: 70-71).

Romanda, o dönemde İstanbul’da adı duyulmuş ve İstanbul halkı arasında etkili olmuş bazı kişilerden de bahsedilmektedir. Bunlardan biri hanende Nigoğos Ağa, diğeri ise Doktor Kâtıbyan’dır. İnsanlara yardım eden, sevap ehli birisi olarak Doktor Kâtıbyan adına yer verilmektedir. Burada ayrıca İstanbul’da bir dönem Frenk doktorların hastalara karşı insafsızlığı, özellikle “lavuta”ların¹¹ insafsızlığı söz konusu edilmektedir. Bu doktorların gece hastalara bakmak istememesi, fazla para almaları, özel araba ile hasta bakmaya gitmek istemeleri başlıca şikâyet konusudur, hatta yazarlar bu tarz durumları bizzat kendilerinin yaşadıklarını ifade etmektedirler. Bu konuda yazarların bir önerileri vardır: Zengin kişilerin maaşlarını ödemesi suretiyle, millet farketmeksizin fakir hastalar için özellikle hamile kadınlar için her zaman müracaat edilecek doktorların görevlendirilmesi. Yazarlar böyle bir şeyi öneri olarak sunmaktadırlar ki İstanbul’da bu tarz bir ihtiyacı bulunan çok fazla fakir kişi bulunduğundan bahsedilir (1887b: 27-29).

Hayın Bir Adem adlı roman İstanbul folkloru açısından da önemli veriler barındırmaktadır. İstanbul’un gündelik hayatında farklı din ve milletten insanların birbiriyle ilişkileri, İstanbul’un önemli eğlence yerleri, gazinoları, mesire yerleri romanda karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ponççu dükkanları ve buralarda tavşan balosu eğlencelerine de değinilmektedir (1887a: 5-6). Romanda bahsedilen gazinoların çoğu Beyoğlu civarında bulunmaktadır.

Ayrıca romanda Hristiyanlara mahsus özel günlerden de bahsedilmektedir. Yılbaşı yortusunun İstanbul Beyoğlu’nda nasıl kutlandığını görmekteyiz. Bu gecede âdet olduğu üzere bazı kişiler Aya

¹¹ Ebe

Vasilis erkete¹² nidaları ile evleri ve dükkanları dolaşır içki için para toplamaktadır (1887a: 5-6).

Hayın Bir Adem romanının Türkçenin kullanımı noktasında da önemli olduğu söylenebilir. Durumsulamak (1887a: 6), akşamlamak (1887b: 96), karlamak (1887a: 5) gibi Türkçe bazı fiillerin farklı kullanımları karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Türkçe pek çok deyim ve atasözüne örnek bulunmakla birlikte özellikle farklı kullanımlara sahip olanlar dikkat çekmektedir. Örneğin “insanların hatasını diline dolamak” deyimini şu şekilde kullanılmıştır: “halkın en ufak bir hatasını parmaklarına sarıb zemm itmekliyi adet itmişler idi.” (1887a: 28). İki taştan bir un çıkarmak (1887b: 167), burun altından gülmek (1887b: 43), boruda peşrev olmaz (1887b: 169), iti ite salmak (1887b: 167), sağ kazığa bağlamak (1887b: 170) gibi atasözü ve deyimlere de romanda rastlanmaktadır. Argo ifadelerine de yer verilmektedir, “tüyünü düzmek” argo ifadesi şu şekilde geçmektedir: “merkum Rum ile bil-ittifak kalbzenliye başlayarak yavaş yavaş tüyünü düzmeye muvaffak olabilmiş idi.” (1887a: 29-30). Bu yönüyle Ermeni harfli Türkçe metinlerin Türkçenin Ermeniler arasındaki özel kullanımlarını hatta Ermenilere has ağız özelliklerini yansıtmak bakımından önemli olduğunu söyleyebiliriz.

3. *Hazine-yi Eşar*

Hazine-yi Eşar, on altı Ermeni aşuğun Ermeni harfli Türkçe şiirlerinin toplandığı bir kitaptır. Kitaptaki şiirleri bir araya getirip kitabı yazan Mihran Bidar Arabacıyan’dır. Hovsep Kurbanyan ise bu kitabın naşiri olarak kayıtlıdır. *Hazine-yi Eşar*, İstanbul’da H. Kavafyan Matbaası’nda, 1890 yılında basılmıştır. Kitap 32 sayfadır.

Hasmik Stepanyan’ın hazırladığı bibliyografyada *Hazine-yi Eşar* da bulunmaktadır ve kitabın yazarı Mihran Bidar Arabacıyan olarak kaydedilmiş; Hovsep Kurbanyan’ın adına ise yer verilmemiştir (Stepanyan, 2005: 242-243). Hovsep Kurbanyan ve eserlerinden bahseden araştırmalarda ise bu kitaba hiç değinilmemektedir. Arabacıyan’ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren M. Sabri Koz ise, *Hazine-yi Eşar*’a da yer vermektedir (Koz, 1994: 227). Kevork Pamukciyan, Kurbanyan’dan bahsederken 1887 yılında basılmış olan, *Mütehabat-ı Eşar-ı Bergüzide* adını taşıyan ve sultan şairlerle 16-19. yüzyıl arasında yaşamış bazı şairlerin bazı şiirlerinin toplandığı kitabın da Kurbanyan’ın yardımlarıyla neşredildiğinden bahsetmektedir (Pamukciyan IV, 2003: 286). Pamukciyan’ın bahsettiği 1887 yılına ait bir *Mütehabat-ı Eşar-ı Bergüzide*’ye ulaşamadığımız için bu kitap hakkında kesin bir hükme varmak mümkün

¹² *Aya Vasilis erkete /Ayoş Vasilis erhete*: Metinde *Ayi Vasilis Erkete* şeklinde yazılmıştır. Rumca “Aziz Vasilis geliyor” anlamında müjde ifade eden bir kullanımdır. Aziz Vasil, Ortodokslar için Noel Baba’nın karşılığıdır. Eskiden İstanbul’da 31 Aralık gecesi çocuklar kapı kapı dolaşır, koro halinde bu muştuyu verip ev sahibinden armağan alırdı (Biberyan, 2019: 296). s. 296’daki dipnot. Buradaki açıklama yazarın kendisi tarafından değil, yayınevi tarafından eklenmiştir.

gözükmemektedir. Hasmik Stepanyan'ın bibliyografyasında iki *Mütehabat-ı Eşar-ı Bergüzide* kayıtlıdır. Biri 1879 diğeri de 1887 yılında basılmıştır. Kitapların künyeleri şöyledir:

1. ՄԻԻՆԹԷԽԱՊԱԹ իլ էշարի պերկիզիտ: մաս Ա: /կազմ. Պիտար Արապաճեան: -կ. Պոլիս: Տպ. Ա. Ա. Գանթար եղբայրք, 1879.-160 էջ:

/մաս Բ՝. 1887թ./:

ՀԱՏՇՆՏԻԴ քանաստեղծուքիւններ:

MÜNTEHABAT –ül Eşarı Bergüzide. (Füzüli, Ragip Paşa, Baki, Haşmeti, Nâbi, Nefi ve Şeref Hanım). /Haz. B. Arabacıyan. Mat. Ğantar Eğb.[biraderler].-İstanbul.-160s. (Stepanyan, 2005: 192).

2. ՄԻԻՆԹԷԽԱՊԱԹ իլ էշարի պերկիզիտ: Բ մաս: /կազմ. Պիտար Արապաճեան: -կ. Պոլիս: Տպ. Յ. Գավաթեան, 1887.-130 էջ:

/Տես՝ 1879թ./:

ՀԱՏՇՆՏԻԴ քանաստեղծուքիւններ:

MÜNTEHABAT –ül Eşarı Bergüzide. (Füzüli, Ragip Paşa, Baki, Haşmeti, Nâbi, Nefi ve Şeref Hanım). /Haz. Bidar Arabacıyan. Mat. H. Kafafyan.-İstanbul.-130s. /bkz. 1879/ (Stepanyan, 2005: 228).

Bu künyelerden anlaşıldığı kadarıyla kitabın birinci kısmı 1879 yılında ikinci kısmı ise 1887 yılında basılmıştır. Arşivimizde *Mütehabat-ı Eşar-ı Bergüzide*'nin birinci kısmı bulunmaktadır ve Arabacıyan bu kitabın birinci kısmında Kurbanyan'dan söz etmemektedir. Aksine bu kitabın basılmasında Bedros Ölümyan'ın yardımları olduğunu belirtmektedir.¹³ Kitabın ikinci kısmında Arabacıyan'ın, Kurbanyan'ın yardımlarından bahsedip bahsetmediğini ise bilemiyoruz, kitabın ikinci cildine ulaşana kadar bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Arabacıyan *Mütehabat-ı Eşar-ı Bergüzide*'nin Mukaddeme başlığını taşıyan kısmında eserin ikinci cildi hakkında şunları yazmıştır:

“İşbu kitabcık iki kısımdan ibaret olarak, kısmı sanisi ‘elkab u ıstillahat-ı lisan-ı belağət beyan-ı Osmaniyeye’ dayir ve hasseten mekteblerimize ayid olub, biavnullah-ı Taala anım dahi müddet-ı kalile zarfında meydan-ı intişare vaz idileceyi memul-i kavimizdir.”

Mütehabat-ı Eşar-ı Bergüzide'de yer verilen şairler şunlardır: Fuzuli, Nabi, Pertev Paşa, Nefi, Sami Efendi, Nedim, Hilmi Efendi, Pertev Efendi, Nesib Efendi, Kami Efendi, Belig, Muhlis Paşa, Fıtnat Hanım, Said Bey, Akif Paşa, Leyla Hanım, Nevres Efendi, Osman Vasıf Efendi, Ruhi-yi Bağdadi, Nami, Agâh Bey, Yakini Efendi, Bidari. Arabacıyan bu şairlerin hayatları hakkında da bilgi vermiş ve bu şairler dışında da bazı şairlerin şiirlerini aktarmıştır.

Hazine-yi Eşar'da Yer Alan Aşuğlar

Agâhi: Pamukciyan'ın Bimen Zartaryan'dan aktardığına göre Üsküdarlıdır ve asıl adı Harutyun ya da Artin'dir (2002: 179). Mehmet

¹³ Arabacıyan'ın söz konusu kitabının Mukaddime kısmında ve bu kısımdan önce yazdığı kısa takdim yazısında bu bilgilere ulaşılabilir.

Bayrak ise ek olarak Agâhi'nin 1800 yılında doğduğunu ve Balıklı Ermeni Mezarlığı'na gömüldüğünü aktarmaktadır (2005: 162).

Bahari: Pamukciyan, Bahari'nin Zartaryan Kitabevi'ne ait bir cönkte Ermeni harfli Türkçe şiirlerinin olduğunu belirtmektedir (2003: 85).

Cüdayi: Pamukciyan (2002: 206), Cüdayi'nin Ermeni harfli Türkçe pek çok cönkte şiirleri bulunması dolayısıyla Ermeni asıllı olduğunu tahmin etmektedir. Ayrıca ünlü hakkak Mıgırdiç Benderyan'ın, Cüdayi'nin talebelerinden Rifai'nin oğlu olduğunu belirtmektedir.

İsevi: Asıl adı Hagop (Vartabed) Berberyan'dır ve önemli bir din adamıdır. 1778 yılında İstanbul'da doğmuş ve 5 Nisan 1853'te İstanbul'da ölmüştür. 45 yıl boyunca İstanbul'daki Ermeni kiliselerinde vaizlik yapmıştır. İsevi mahlasıyla Türkçe şiirler yazmıştır. Pamukciyan'a göre hassas bir şair olduğu belirtilen İsevi'nin şiir tarzı kuvvetli olmakla birlikte vezni hatasız değildir (2002: 119).

Lisani: Bayrak (2005: 408), Ermeni literatüründe iki Lisani olduğunu aktarmaktadır. Biri Erzincanlı Hagop, diğeri ise Kayserili Garabed Kalfayan'dır. Ancak burada şiirleri kayıtlı olan Lisani'nin kim olduğu belli değildir. M. Sabri Koz (1974) ise Lisani'nin Yemen Destanı'nı neşretmiştir.

Mevzuni: Mevzuni için Pamukciyan 19. yüzyılda yazılmış çeşitli cönklerde Ermeni harfli Türkçe şiirlerine rastlandığını belirtmektedir (2003: 306). Bayrak'ın aktardığına göreyse Mevzuni'nin asıl adı Bedros'tur ve Kayserilidir (2005: 450).

Natıki: Zartaryan Kitabevi'ne ait bir cönkte Ermeni harfli Türkçe şiirlerinin olduğunu söyleyen Pamukciyan, Ermeni asıllı olup olmadığı hakkında bilgi bulunmadığını belirtmektedir (2003: 318).

Naziri: Pamukciyan, Naziri mahlaslı şiirlere 19. yüzyıl cönklerinde rastlandığını belirtmektedir. Ermeni asıllı olup olmadığına dair bilgi bulunmadığını söylemektedir (2003: 318).

Nihadi: Asıl adı Hagop Nalyan'dır. 1706 yılında Divriği'de doğmuş, 1764 yılında İstanbul'da ölmüştür. Patrik ve başpiskopos görevlerinde bulunmuştur. Patrik Nalyan'ın dokuzu basılı, on dördü yazma toplam 23 eseri vardır. Katip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserinin bir kısmını Türkçeye çevirmiştir ama bu çevirisi yayımlanmamıştır. Nihadi mahlası ile Türkçe din dışı şiirler de yazmıştır (Pamukciyan IV, 2003: 317).

Püryani: Bayrak, Püryani'nin asıl adının Hacı Kevork olduğunu, Balıkesir'de doğduğunu ve genellikle hiciv şiirleri yazdığını aktarmaktadır (2005: 564).

Radeti: Pamukciyan, Zartaryan Kitabevi'ne ait bir cönkte Ermeni harfli Türkçe şiirlerinin bulunduğunu, Ermeni asıllı olup olmadığına dair bilgi bulunmadığını ifade etmektedir (2003: 340).

Safi: Pamukciyan, Safi(ye) mahlasını kullanan ve 19. yüzyılda istinsah edilen cönklerde ve 1865'te basılan bir şarkı mecmuasında şiirleri bulunan bir şairden bahsetmektedir (2003: 342). Pamukciyan ayrıca Safi'nin Ermeni

asıllı olup halk diliyle söylediği koşmalarının çok başarılı olduğu değerlendirilmesini aktarmaktadır (2002: 204).

Selisi: Asıl adı Serovpe'dir. 1774'te doğmuştur. Saka Tavit'in oğludur, çok sayıda Türkçe şiir yazdığı, manzum tarihler de kaleme aldığı belirtilmektedir. Babasından dolayı Sakayan adını kullanmış ancak daha sonra Sultan II. Mahmud'un, Selisi'nin sakalını çok beğenmesi üzerine Selisi, Hünkârbeğendi lakabını kullanmaya başlamıştır. Pamukciyan onun papaz olduğuna dair de bir bilgi kaydetmiştir (2003: 343).

Serveri: Asıl adı Krikor'dur. Bursa'da doğan Serveri, İstanbul'a gelmiş, âşık muhitlerinde duygulu deyişleri ve güzel sesi ile şöhret bulmuştur. M. Sabri Koz, Mihran Bidar Arabacıyan'ın *Divançeyi Merhum Serveri Efendi* adlı kitabında onun şiirlerini toplayıp yayınladığını belirtmektedir. Yetmiş yaşını geçmişken Üsküdar'da ölen Serveri, Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'na gömülmüştür (Koz, 1996: 27). Pamukciyan, Severi'nin doğum yılını 1819, ölüm yılını 1889 olarak vermektedir (2003: 285).

Talibi: Pamukciyan, Zartaryan Kitabevi'ne ait bir cönkte Ermeni harfli Türkçe şiirlerinin bulunduğu söylediği Talibi'nin Ermeni olup olmadığına dair bilgi bulunmadığını belirtir (2003: 362). Bayrak ise Kayserili olduğunu ve asıl adının da Garabet olduğunu aktarmaktadır (2005: 657).

Zülali: Pamukciyan, Zartaryan Kitabevine ait bir cönkte Ermeni harfli Türkçe şiirleri bulunan bir Zülali'den bahseder ve Posoflu olduğunu belirtir (2003: 388). Ancak Posoflu Zülali, Ermeni asıllı olmadığı için bu şairin Zülali mahlasıyla şiirler söyleyen başka biri olduğunu söyleyebiliriz. Bayrak (2005: 697) ise Amiryan'dan aktardığı bilgilerde Zülali mahlasıyla şiir söyleyen iki şairden bahseder. Biri İstanbullu Bağdasar'dır ve hakkında bilgi yoktur. Diğeri ise 1870 yılında ölen Hagop'tur. Hagop Maraşlıdır. Bayrak, Toros Azadyan Arşivi'nden onun bazı şiirlerini aktarmıştır. *Hazine-yi Eşar*'da olan bir divan ve bir şarkı da bu arşivden alınarak kaydedilenler arasındadır (2005: 698).

Hazine-yi Eşar'da Yer Alan Şiirler

Gazel: Klasik edebiyatta en çok kullanılan nazım şekillerindendir. Genellikle aşk, güzellik ve içki konularında yazılmaktadır. Kafiye şeması aa xa xa xa ... şeklindedir (Dilçin, 2016: 104-105). *Hazine-yi Eşar*'da biri Talibi, biri Nihadi, biri Mevzuni ve ikisi Bahari'ye ait olmak üzere toplam beş gazel örneği bulunmaktadır. Talibi'nin yazmış olduğu gazel tasavvufi halk edebiyatındaki gazellere benzemektedir. Talibi, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini konu alan bir gazel yazmıştır. Talibi'nin gazelinden şu şekilde örnek verebiliriz:

GAZEL TALİBİ

İşbu gazel İsiyü Mesih Efendimizin siyaseti (Zarzarank)¹⁴ hakkında söylenmiştir.

Bak ne isgence kuruldu hele sahra yüzüne

¹⁴ Ջարգարանը

Var iden alemi serildi çelipa yüzüne

O mübarek başına giydi dikenden bir tac

O şehin eylediler hayli sitihza yüzüne

[...]

Çekdiyin cevru cefaye ideriz secde Mesih

Dökeriz dayıma göz yaşı kilisa yüzüne

[...]

Bu cefalari iden kavm-ı hıyanet **TALİB**

Kanğı yüzle bakacak hazreti İsa yüzüne (Arabacıyan, 1890: 1).

Bidari'nin verdiği diğer gazel örneklerinden Nihadi'nin gazeli müseddes, Bahari'nin gazellerinden biri de tahmis gazeldir. Bentleri altı dize olan nazım biçimine müseddes denilmektedir. Beşinci ve altıncı dizeler tekrar ettiğinde müseddes-i mütekerrir adını almaktadır (Dilçin, 2016: 227).

Beşleme anlamındaki tahmiste ise bir gazelin beyitlerinin üzerine aynı ölçü ve uyakta üçer dize eklenmektedir (Dilçin, 2016: 223). Bahari *Hazine-yi Eşar*'da verilen örnekte Şemmi adlı bir şairin gazeline tahmis yazmıştır. Söz konusu tahmis gazelden şu şekilde örnek verebiliriz:

GAZEL ŞEMMİ TAHMİS-İ BAHARİ

Beni mest itdi gine geysu-yi müşk-i hetenim

Başlarım açılacak naleye gonçe dihenim

Ana teysir ide mi zerrece bilmem suhenim

Raziyem her ne iderse bana servu semenim

Tıg-i cevri ile sad pare kılarısa bedenim

[...]

Lutf idersen bana sen cevriyi her bar eyle

Maksadın her ne ise bendene ızhar eyle

Ateş-i aşkın ile cismimi pür nur eyle

Tek beni zülf-i dilavizine berdar eyle

Çekeyim padişehim kendü elimle resenem

[...]

Ey diriğa çekilen bunca **BAHARİ** emeye

Sırr-ı aşkı bulamam kimseye bir dem demeye

Yine ol mihr-u cihan tabi deyişmem meleğe

ŞEMMİYEM küşe-yi meyhaneyi virmem felege

Gülşen-i bağ-i Erem'den bana yeydir vetenim (Arabacıyan, 1890: 15-17).

Divan: Âşıklar arasında divanî olarak da bilinen ve aruzun fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbıyla yazılan nazım şeklidir. Özel bir ezgiyle okunmaktadır (Dilçin, 2016: 354). Gazel şeklinde yazılan divanların nazım şekli aa xa xa ... şeklindedir. Dörtlüklerle yazılanların ise aaba ccca ççça ... şeklindedir (Aça vd. 2009: 541).

Hazine-yi Eşar'da en çok örneği bulunan nazım şekli divanidir. Aşuğların on iki divanına yer verilmiştir. Selisi, Agâhi, Mevzuni'nin rubayı¹⁵ yani dörtlükten oluşan divan örneklerine yer verilmiştir, diğerleri ise iki beyitten oluşmaktadır. İsevi'nin yazmış olduğu divan ise önemlidir. Kendisi de etkili bir din adamı olan İsevi, Hz. İsa için avak hinkşaptı gecesi yani büyük cuma gecesi için şu divanı yazmıştır:

DİVAN İSEVİ

Nar-i firkatle seraser aşıkan ağlar bu şeb
Kim bu matemde muhibb-i sadıkan ağlar bu şeb
[...]
Cürmün andıkca giriban-ı hayatın çak idub
Ah ider ta sübhede ehl-i iman ağlar bu şeb

Sen de **İSEVİ** gibi eşk-i nedamet serpe gör
Kim çelipade Mesih'in çeşmi kan ağlar bu şeb (Arabacıyan, 1890: 9-10).

Agâhi'ye ait olan rubayı divan örneğinin de dinî bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Selisi'ye ait olan divan örneklerinden biri ise dedim dedi tarzı bir söyleyişe sahip olması bakımından dikkat çekicidir. Divanın son beyti şu şekildedir:

Bir puse lutf eyle gel aşık **SELİSİ** bendene
Hüsn-i pakından inam olsun dedim olmaz dedi (Arabacıyan, 1890: 6).

Semayi: Semai hem hece hem de aruz ölçüsü ile oluşturulmuştur. *Hazine-yi Eşar*'da verilen semai örneklerinin hepsi aruzla yazılmıştır. Aruzla yazılan semailer mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün kalıbıyla oluşturulmuştur. Semai özel bir ezgiyle okunmaktadır. Gazel, murabba, muhammes, müseddes biçiminde semailer bulunmaktadır (Dilçin, 2016: 356).

Hazine-yi Eşar'da divandan sonra en çok örneği bulunan nazım şekli semaidir. On bir semai örneği vardır ve bunların altı tanesi müseddes bir tanesi ise rubayı semaidir. *Hazine-yi Eşar*'daki semailerin çoğu aşk ve sevgi konuludur. Bu semailer içinde özellikle İsevi, Safi ve Lisani'nin söylemiş oldukları semailer dikkat çekicidir. Dinî ve tasavvufi bir içeriğe sahip olan bu semai örnekleri aslında Türkçe söylenen dinî ve tasavvufi şiirlerin sadece İslamiyet dahilinde değil; Hristiyanlık dahilinde de üretildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu noktada dinî tasavvufi halk şiiri içinde değerlendirilebilecek şiirlerden söz etmek mümkündür. Lisani'nin şu semaisini konuyla ilgili örnek verebiliriz:

SEMAYİ MUAZER LİSANİ

Elest bezminde nakş itmiş bina-yi ademi kudret

¹⁵ Rubayı/rubai ifadesi *Hazine-yi Eşar*'da özel bir nazım şeklinin adı olarak değil, dört mısradan oluşan şiir anlamında kullanılmıştır.

Ne sırdır can virub kendi narinden eylemiş himmet
Cihane gelmeden maksad nedir fehm itmeli elbet
Kimi kurtuldu azabden kimi hala çeker zahmet
Kimi durağı hak gözler kimi hakdan diler cennet

Nakarat

Tefekkür eyle arifsen şeriat bundadır gayret
Gelen geçdi konan göçdi bu yetmez mi bize ibret
[...]

Eger hakkı severisen cihande beyhude durma
Canından ve teninden geç Hüda'nın aşkını sorma
Bulub bir mürşid-i kâmil delil kıl boynunu burma
Gönül yap yıkma alemde sakın bir cane ok urma
Hüda'nın aşkına sayet yeter **LİSANİ'Yİ** yorma (Arabacıyan, 1890: 20).

Koşma: Halk şiirinde en yaygın kullanılan nazım şeklidir. Genellikle 11'li, 8'li ve 7'li hece ölçüsüyle yazılır, 3-5 dörtlükten oluşur. Kafiye düzeni genellikle baba ccca ddda ... şeklindedir (Dilçin, 2016: 305-306).

*Hazine-yi Eşar'*da ikisi Serveri'ye, ikisi Püryani'ye, biri Selisi'ye, biri Safi'ye biri Cüdayi'ye ait olmak üzere toplam yedi koşma örneği bulunmaktadır. Bu koşmaların hepsi 11'li hece ölçüsü ile söylenmiştir ve 3 dörtlükten oluşmaktadır. Genellikle aşk konulu koşma örneklerine rastlanmakla birlikte Serveri'den verilen koşma örnekleri ve Püryani'nin de bir koşması dinî tasavvufi içeriğe sahiptir.

Tecnis: *Hazine-yi Eşar'*da cinaslı uyakla yazılmış olan koşmalar ayrıca tecnis başlığı altında verildiği için makalede de ayrı bir başlıkla bu şiirler ele alındı. Ancak *Hazine-yi Eşar'*daki örneklere baktığımızda bu tecnis örneklerinin hepsinin hecenin 11'li kalıbı ile söylenmiş koşmalar olduğu görülmektedir. *Hazine-yi Eşar'*da Mevzuni, Bahari, Radeti ve Naziri'ye ait dört tecnis örneği bulunmaktadır. Bunlardan ikisi 3 dörtlük, ikisi 4 dörtlüktür. Naziri'den verilen tecnis örneği aynı zamanda leb değmez olması dolayısıyla dikkat çekicidir. Naziri'nin leb değmez tecnisi şu şekildedir:

TECNİS NAZİRİ LEB DEĞMEZ

İhsan eyle sakı sağer-i tasdan
Aşkıla irişdir yar içerden al
Helas eyle dil-i aşığı yasdan
Kanca-yi dil ile yar içerden al

Hatırı naşadi yine aldadır
Aşıkann aşkı yine aldadır
Sakın hased ağyar yine aldadır
Kasdile iderler yar içerden al

NAZİRİ cihande yar dağı taşın
Yareli sinende yar dağı taşın
Dağıdarısan gel yar dağı taşın
Ande dir şirin'in yar içerden al (Arabacıyan, 1890: 30-31).

şarkı: Biçim bakımından murabbaya benzeyen, dörtlüklerden kurulan ve bestelenmek için yazılmış olan şiirlerdir. Kafiye düzeni genellikle aaaa bbba ccca ... şeklinde (Dilçin, 2016: 214). *Hazine-yi Eşar*'da şarkı başlığını taşıyan bir örnek bulunmaktadır. Zülali'ye ait olan bu örnekte i kafiye kullanılmış olması dikkat çekicidir. şarkının son dörtlüğü şu şekildedir:

Aşk brdi cane düşdüm eđđane
Meylim bir canane mehi tebane
şeminde pervane döner her yane

ZÜLALİ suzane yanar her zaman (Arabacıyan, 1890: 30).

Kalenderi: Aruzun mef'l mefâ'l mefâ'l fa'ln kalıbıyla yazılan, kafiye şeması divan ve semaiyle aynı olan nazım şeklidir. Kalenderiler zel bir ezgiyle okunmaktadır ve gazel, murabba, muhammes, müseddes biçimlerinde yazılabilmektedir (Dilçin, 2016: 359).

Hazine-yi Eşar'da ikisi Selisi'ye, biri Mevzuni'ye ve biri de Aghi'ye ait olmak üzere toplam dört kalenderi rneği bulunmaktadır. Özellikle Selisi'nin kalenderileri dikkat çekicidir. Bunlardan biri Ermenice Türkçe karışık, mülemma kalenderidir ve aynı zamanda manzum lgatedir. Diğerisi muvaşşah kalenderidir.

Bidari'nin vermiş olduğu bu şiir örnekleri içinde Ermenice ve Türkçe olmak üzere çift dilli olan kalenderiye bakacak olursak, Ermeni aşuğların az da olsa bu tür şiirler yazdığını söyleyebiliriz ve bu durum aşuğların aşık tarzı şiir söyleme ve Türk dilini kullanma konusundaki güçlerini ortaya koymaktadır. *Hazine-yi Eşar*'da geçen söz konusu kalenderi rneği Selisi'ye aittir ve kalenderi şu şekildedir:

KALENDER SELİSİ

Sen şn [tun] demedir Ermenice ben demedir t [yes]
Gzellere wađđop [azvor] denr op huuut [nor hasave] nevres
Ātp np [Tzerk vodka] el ayak oldi ise ağlama ag [lats] dir
Āwađ [Tats] yaşu kuru da şn [or] dahi drdsn deme şnpt [orses]
Gmleye řwađđp [şabik] dendi ise donede wađđp [vardik]
şwağ [şad] çok şht [kie] azdır dime yarım demedir t [ges]
Hem wađđ [hoski] denir shbete hem koy vere şoğ [toğ] dur
şop [Por] karına uğrn [sird] yöreye hem yüze de rt [yeres]
Canım sana bir nesne deyim kimseye deme
řnđđ քեզի մէկ բան մը ըսել մարդու չը դարցել
[Hokis kezi meg pan mı isem martu i đartses]
Mefulu mefaulu mefaulu fealun
Mmkin mi kemal ehli ola dünyade herkes (Arabacıyan, 1890: 6).

M. Sabri Koz, benzer şekilde yazılmış olan bir mülemma divan örneğini Nami'den aktarmaktadır. Önemli Ermeni aşuğlardan olan Nami de Ermenice Türkçe çift dilli bir divanı yazmıştır (Koz, 1991: 233). Kelandere örnekleri içinde yine Selisi'nin muvaşşah kalenderisi dikkat çekmektedir. Muvaşşah / akrostiş kalenderide mısraların ilk harfleri yukarıdan aşağıya okunduğunda anlamlı bir kelime veya isim ortaya çıkmaktadır. Selisi buradaki şiirine Krikor Çelebi adını gizlemiştir. Selisi'nin söz konusu kalenderisi şu şekildedir:

KALENDER SELİSİ MÜVEŞŞAH

Kalsın mı gönül böyle kasavetlü efendim
Rahm eyle benim halime izzetlü efendim
İnsaf idicek halime rahm itme lazım dır
Koyma dili pür gemde inayetlü efendim
Olsam nola bin can ile aşüfte vü şeyda
Redd eyleme bu bendeni devletlü efendim
Çekdimdi neçe bir gem u mihnetleri emma
Etdin beni azade mürüvvetlü efendim
Lakin yine şükrüm bu ki şimden geru medhin
Etmek lazım oldu bana şöretlü efendim
Binler yaşa dünyade beyim hem de vicudin
İtsün Hüda sıhhetde atufetlü efendim
İsmin yine remz ile okur şimdi **SELİSİ**

Her mısranın ilkinde işaretli efendim (Arabacıyan, 1890: 7).

Burada adı geçen Krikor Çelebi'nin kimliğiyle ilgili herhangi bir bilgi şiirde yer almamaktadır. Ancak kalenderinin "Binler yaşa dünyade beyim hem de vicudin / İtsün Hüda sıhhetde atufetlü efendim" mısralarından anlaşıldığı kadarıyla Selisi'nin bu kalenderiyi yazdığı tarihte Krikor Çelebi hayattadır.

Pamukciyan, Mimar Koca Tavit'in oğlu olan ve babasının inşa etmeye başladığı Hoca Hanı'nı 1660 yılından sonra tamamlayan bir Krikor Çelebi'den bahsetmektedir (2003: 284). Koca Tavit'in 1660 İstanbul yangınında, inşa etmekte olduğu handa ölmesini (Pamukciyan IV, 2003: 364) ve Selisi'nin de 1774 doğumlu olmasını göz önünde bulundurduğumuzda bahsedilen Krikor Çelebilerin aynı kişi olmadığı anlaşılmaktadır. 1819-1889 yılları arasında yaşamış olan ve Serveri mahlasıyla âşık tarzı şiirler söyleyen Bursalı Krikor'un (Pamukciyan II, 2002: 179; Pamukciyan IV, 2003: 285) olma ihtimali de bulunmamaktadır. Şiir Selisi'den daha büyük birisine yazılmış gibidir. Selisi'nin ölümü ise 1837'dir. Krikor Çelebi'nin kim olduğuna dair şimdilik kesin bir şey söylemek pek mümkün görünmemektedir.

Dübeyit: Genellikle rubai karşılığı kullanılsa da Sebahat Deniz, dübeytin rubaiden farklı bir nazım şekli olduğunu ortaya koymuştur (Deniz, 2006). Ancak burada şöyle bir durum da söz konusudur ki Bidari'nin

Agâhi'den verdiği ve *Hazine-yi Eşar*'da tek örneği olan dübeyt, yapılan hiçbir dübeyt tanımına uymamaktadır. Bu da aslında dübeyt ifadesinin *Hazine-yi Eşar*'da çok bilinçli kullanılmadığını ortaya koymaktadır. Dübeyt başlığıyla aktarılan örnek şu şekildedir:

DÜBEYİD AGÂHİ

Cemali hurşid i mahi, menendim nerde ben nerde
Güzeller serveri şahi, levendim nerde ben nerde

Gönül bir yare mübtela, kesilmez ah i vaveyla
Kameti münteha bala, bülendim nerde ben nerde

Bir hüsni ranaye mayil, gönül her cevrine kayil
Gönüller uğrusi ey dil, pesendim nerde ben nerde

AGÂHİ zar u efğanım, kan ağler çeşm-i giryanım
Nazenin sevdiiyim canım, efendim nerde ben nerde (Arabacıyan, 1890: 19).

Sonuç

Hovsep Kurbanyan'ın yazdığı ve yazılmasına katkıda bulunduğu eserlerin Türk kültürü ve dili için önemli olduğu anlaşılmaktadır. Kurbanyan'ın yazdığı *İki Kapu Yoldaşları* ve Arabacıyan ile birlikte yazdıkları *Hayın Bir Adem* adlı romanların özellikle İstanbul folkloru adına önemli verilere sahip olduğu, belli bir dönem İstanbul'unun gündelik hayatını, İstanbul'da yaşayan farklı milletten insanlar arasındaki ilişkiler ağını yansıttığı görülmüştür. Bu noktada romanlar özellikle Osmanlı toplumunda kadın erkek ilişkilerini, kadına dair algıyı ve bu algının yarattığı davranış kalıplarını yansıtmaktadır. Ayrıca romanlar özellikle Hıdrellez inanışları, sağaltmaya yönelik inanışlar, aziz kültürleri ve bu kültürlere bağlı inanç ve uygulamalar gibi halk inanışlarına yer vermeleri bakımından önemlidir. Romanda bu yönde aktarılan bilgiler Hristiyanlar arasındaki aziz kültürünün ve ziyaret uygulamalarının Müslüman Türklerin inanç ve uygulamaları ile olan yakın ilgisini de yansıttığı anlaşılmıştır. Bu durum ise Osmanlı toplumu içinde kültürel geçirgenliği ve zenginliği göstermektedir. Romanlarda anlatılan olayların merkezi İstanbul'dur, o nedenle İstanbul'un mesire yerleri, kumarhaneleri, batakhaneleri, meyhaneleri, gazinoları ve buralarda sergilenen davranışlar, yapılan eğlenceler, buraların müdavimleri karşımıza çıkmaktadır.

Romanların incelenmesiyle ortaya çıkan asıl önemli sonuç Türk dilinin kullanımı noktasındadır. Bu romanlarda kullanılan kimi ifadeler İstanbul'da yaşayan Ermenilerin Türkçeyi kendilerine has seslendiriş biçimleri ile ve hatta kimi zaman kendilerine has Türkçe kelime üretimi ile kullandıklarını göstermektedir. Kurbanyan'ın katkıları ile Arabacıyan'ın hazırlamış olduğu *Hazine-yi Eşar* adlı antolojide âşık tarzı şiir söyleyen on altı şairden şiir

örneklerine yer verilmiştir. Buradaki şiir örneklerine baktığımızda Ermeni âşıkların Türk dilini kullanma konusundaki yetenekleri ve âşık tarzı şiire hakimiyetleri dikkat çekmektedir.

Aşuğların yazmış olduğu gazel örnekleri içinde Talibi'nin dinî içeriğe sahip gazeli ve Bahari'nin Şemmi adlı şairin gazeline yazdığı tahminin önemli olduğu anlaşılmıştır. İsevi ve Agâhi'nin dinî içerikteki divanileri, İsevi, Safi ve Lisani'nin de yine dinî içeriğe sahip semailerini dinî tasavvufi konuların aktarımında şiirin araç olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bundan hareketle dinî tasavvufi konulara sahip Türkçe şiirlerin sadece İslamiyet dahilinde değil, aynı zamanda Hristiyanlık dahilinde de üretildiğini söyleyebiliriz. Şiirlerin bu yönleri ile ele alınması ayrıca önemlidir.

Hazine-yi Eşar'daki koşma örneklerine baktığımızda özellikle tecnis koşmaların dikkat çekici olduğu söylenebilir. Bu koşmalar aşuğların Türk dilini kullanmadaki yeteneğini ortaya koymaktadır. Zira Naziri yazdığı tecnis koşmayı aynı zamanda leb değmez olarak düzenlemiştir. Kalenderi örneklerinin de önemli olduğu ortadadır. Kalenderi söylemede Selisi'nin özel bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Selisi bir kalenderisini muvaşşah olarak yazmış diğer bir kalenderisini ise mülemma bir lügat olarak yazmıştır. Bu verilen örneklerin sayısı âşık edebiyatında oldukça azdır ve Türkçe söyleyen Türk âşıklar için bile bu tarz şiirler söylemek büyük bir başarı olarak görülmektedir. Bu durum, Ermenilerin Türk dilini ve âşık sanatını kullanmadaki başarısını ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla Ermeni harfleri ile Türkçe yazılan eserlerin ayrıntılı olarak incelenmesi hem Türk kültürü adına önemli veriler ortaya çıkaracak hem de Türkçenin Ermeniler arasındaki kullanımı hakkında bilgi verecektir. Bu nedenle Ermeni harfleri ile Türkçe yazılan eserlerin Türk folkloru ve edebiyatı içinde ele alınıp incelenmesi gerektiği kanaatindeyim.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Aça, M. vd. (2009). *Başlangıçtan günümüze Türk edebiyatında tür ve şekil bilgisi*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Aktaş, K. K. (1941). Küçük İsmail. *Perde ve Sahne*. 3. 8-9.
- Aksu, B. T. vd. (2022). *Türk atasözleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arabacıyan, M. B. (1890). *Hazine-yi Eşar*. İstanbul: H. Kavafyan Matbaası.
- Ayverdi, S. (2010). *İbrâhim efendi konağı*. 11. basım, İstanbul: Kubbealtı.
- Bayrak, M. (2005). *Alevi-Bektaşî edebiyatında Ermeni âşıkları [aşuğlar]*. Ankara: Öz-Ge Yayınları.
- Biberyan, Z. (2019). *Karıncağın günbatımı*. 2.basım, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Cankara, M. (2011). *İmparatorluk ve roman: Ermeni harfli Türkçe romanları Osmanlı/Türk edebiyat tarihyazımında konumlandırma*. Ankara: İhsan Doğramacı Bilken Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

- Dilçin, C. (2016). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. 11. Basım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ebüzziya Tevfik, (1317). Ricali mensiye. *Ebüzziya Mecmuası*, 93. 333-448.
- Efe, N. R. (ty.). *Türk nüktecileri*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Göğceli, Y. K. (1953). Sarı yıldız, mavi yıldız. *Türk Folklor Araştırmaları*. 3(51). 801-803.
- Hamarat, Z. (hızl.) - Akbaş, S. (çev.) (2020). *Hovsep Kurbanyan'ın vantrilok oyunları*. İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- İrtem, S. K. (1999). *Osmanlı sarayı ve haremın içyüzü: Muzika-i hümayun ve saray tiyatrosu*. Osman Selim Kocahanoğlu (hızl.) İstanbul: Temel Yayınları.
- Kamer. (1903). Ur vakitzner (Vayrgyanagan): Kurban Husep. *Masis*, 20, 16.
- Karakılçık, P. (2011). *Hovsep H. Kurban'ın İki Kapu Yoldaşları Yahod Hakku Adaletin Zahirisi, 1885, İkinci Cilt, (İnceleme, Ermeni Harfli Türkçe Metin, Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2012). Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi. *Dil Araştırmaları*, 10, 17-81.
- Keyvanoğlu, M. C. (2017). 1870 büyük Beyoğlu yangını. *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 41, 169-189.
- Koz, M. S. (1974). Âşık Lisanî'nin Yemen destanı. *Türk Folklor Araştırmaları*. 15(303), 7122-7126.
- Koz, M. S. (1991). 19. Yüzyıl aşuğlarından Nami ve Divançesi. *IV. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı ve Yunus Emre Semineri 11-13 Mayıs 1989 Eskişehir*, 231-235, Eskişehir: T.C. Eskişehir Valiliği Yayınları.
- Koz, M. S. (1994). Bîdârî. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, 227-228, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Koz, M. S. (1996). 19. Yüzyıl'dan üç aşuğ: Bîdârî, Serverî ve Nâmî. *I. Türk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyumu Bildirileri. II. Cilt: Halk Edebiyatı, Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence, Gelenek, Görenek, İnançlar*, 25-29, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1989). Türk edebiyatının Ermeni edebiyatı üzerindeki te'sirleri. *Edebiyat Araştırmaları 1*, 3. Basım, 239-269, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kurbanyan, H. (1885a). *İki kapu yoldaşları yahod hakku adaletin zahiri*. C. 1. Asitane: Nişan Berberyan Matbaası.
- Kurbanyan, H. (1885b). *İki kapu yoldaşları yahod hakku adaletin zahiri*. C. 2. Asitane: Nişan Berberyan Matbaası.
- Kurbanyan, H. (1885c). *İki kapu yoldaşları yahod hakku adaletin zahiri*. C. 3. Asitane: Nişan Berberyan Matbaası.
- Kurbanyan, H. - Arabacıyan, M. B. (1887a). *Hayın bir adem: hekâye-yi garibe*. C. 1. İstanbul: Hovsep Kavafyan Matbaası.
- Kurbanyan, H. - Arabacıyan, M. B. (1887b). *Hayın bir adem: hekâye-yi garibe*. C. 2. İstanbul: Hovsep Kavafyan Matbaası.
- Kut, T. (1984). Ermeni harfleri ile basılmış Türkçe halk kitapları. *Halk Kültürü, 1984/1 Birinci Kitap*, (hızl.: Sabri Koz), 69-79, İstanbul: Gümüş Basımevi.

- Kutlu, Ş. (1978). *Eski İstanbul'un ünlüleri*. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Nutku, Ö. (ty.). *Meddahlık ve meddah hikâyeleri*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamukciyan, K. (2002). *Ermeni kaynaklarından tarihe katkılar: Ermeni harfli Türkçe metinler*. C. II. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Pamukciyan, K. (2003). *Ermeni kaynaklarından tarihe katkılar: Biyografileriyle Ermeniler*. C. IV, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Sakaoğlu, S. (1976). *101 Anadolu efsanesi*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Stepanyan, H. A. (2005). *Ermeni harfli Türkçe kitaplar ve süreli yayınlar bibliyografyası (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Türkmen, F. (1992). *Türk halk edebiyatının Ermeni kültürüne tesiri*. İzmir: Akademi Kitabevi.

Elektronik Kaynaklar

URL-1:Hidrellez–Sinop.

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sinop/kulturatlasi/hidrellez-gelenekler> (Erişim: 29.10.2023).

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

Etik Kurul Belgesi/Ethics Committee Approval: Makalemiz, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir./Our study does not require an Ethics Committee Approval.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.